

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПОЧУТТІВ

У статті розглянуто докорінну різницю між емоціями та почуттями; зазначено, що найпростіші емоції пов'язані з біологічними потребами людини і за своїм характером наближаються до інстинктів, але, водночас, вони змінюються під час засвоєння особою надбань культури; в свою чергу, почуття як стійкі емоційні відношення є продуктом соціального розвитку. Визначено причини виникнення релігійних почуттів та їх предметна сутність, направленість. Обумовлено подвійну природу релігійних почуттів та розкрито особливості динаміки їх виникнення.

Проблема формування релігійних почуттів – беззаперечно, актуальне питання сьогодення, адже саме вони відіграють значну роль в становленні особистості та її діяльності в суспільстві, а також впливають на формування міжособистісних стосунків. Трактування сфери почуттів взагалі є складним та поліфонічним у науці, а почуття, які мають релігійне забарвлення та формуються у процесі включення людини у специфічну сферу діяльності вимагають пошуку нових підходів щодо вивчення їх суті, причин виникнення, умов формування.

Вивчення релігійних почуттів розпочалося ще у XIX ст. і отримало широкий резонанс у наукових розвідках. У. Джемс зауважував, що джерело релігії треба шукати тільки в індивідуальній свідомості кожного віруючого, і передусім, в галузі його емоцій [1: 492]. Він вважає, що релігійні почуття досить стійкі і мають значний вплив на життєдіяльність людини, тому їх можна віднести до найважливіших біологічних функцій людства, а їх відсутність означає розпад душевного життя і загибель. Ф. Шлейєрмахер взагалі усі почуття наділяв релігійним характером і розглядав релігійні почуття як "почуття залежності". О. Введенський підкреслює містичну природу релігійних почуттів і стверджує, що людина не може не вірити. Р. Отто вважав, що релігійні почуття – це єдність священного страху і захоплення, а Г. Воббермін стверджував, що для релігійних почуттів характерно почуття безпеки та пристрасного чекання. З сучасних авторів, які займалися проблемами релігійних почуттів, відзначимо Д. Угриновича, котрий займався проблемами релігійної психології. Значна кількість сучасних авторів торкалися цієї проблеми лише в контексті розгляду інших питань, які пов'язані з релігією взагалі. Це роботи Ю. Борунова, Р. Грановської, Є. Дулумана, В. Москальця, К. Платонова, О. Предко, І. Яблокова, тощо, в яких розглядаються психологічні аспекти релігійної віри.

Стаття має на меті визначити причини виникнення релігійних почуттів, їх основу та динаміку розвитку психологічних процесів вірянина.

У науковій думці досить часто зустрічається ототожнення таких понять, як "емоції" та "почуття", що є некоректним відносно цих термінів. Емоціями можна назвати найпростіші переживання, що виникають у зв'язку з необхідністю задовольнити біологічні потреби в їжі, повітрі тощо. П. Якобсон відмічає, що "почуття" мають подвійний характер: по-перше, почуття як яскраво виражена реакція людини на певну ситуацію, тобто як певне переживання, та, по-друге, почуття як стійке емоційне відношення, як зв'язок з певним колом явищ (тут мається на увазі почуття любові до Батьківщини, до матері, до дитини тощо) [2: 25-26]. Беручи до уваги таке визначення, у статті під "почуттями" будемо розуміти соціально обумовлені, стійкі емоційні відношення людини до явищ навколишнього світу. Таким чином, докорінною різницею між емоціями та почуттями можна вважати наступне: найпростіші емоції пов'язані з біологічними потребами людини, і за своїм характером наближаються до інстинктів, але вони змінюються під час засвоєння особою надбань культури; в свою чергу, почуття як стійкі емоційні відношення є продуктом соціального розвитку. Ця різниця була помічена і теологами, які надавали їй специфічної релігійної інтерпретації. За основу теологи брали вчення про безсмерття душі, котра є джерелом психічного життя людини, і розглядали емоції як вияв людської плоті, що була пошкоджена в результаті гріха, а почуття, розум і волю приписували діям божественного духу.

Почуття детермінують усі рівні духовного життя людини і надають їм цілісності і завершеності. Ця теза рівнозначно стосується як особистості, так і колективних форм духовного життя, адже почуття домінують у процесі взаємодії особистості та суспільства, тобто вони виконують соціальні функції. Водночас, почуття приймають участь і у процесі формування та закріплення колективних цінностей та допомагають у ході засвоєння, закріплення і передачі соціального досвіду. Надлишок почуттів обмежує

раціональне оцінювання будь-якої інформації і спрямовує свідомість у галузь ірраціонального сприйняття дійсності, зокрема, у релігію.

Релігійні почуття як і будь-які інші почуття соціально обумовлені і формуються під час розвитку особистості, вони не є вродженими, а виникають у результаті відношення людини до навколишнього світу, тобто це так звані предметні почуття. Предметною сферою релігійних почуттів є уявлення про надприродне та тісний зв'язок з практичною діяльністю у відправленні релігійного культу. Предметність релігійних почуттів носить доволі своєрідний характер, адже в якості предмета, у цьому випадку, виступає певне уявлення, ілюзія, ідея про нібито реально існуюче надприродне. Так, Д. Угринович стверджував, що об'єкт релігійних почуттів існує лише у свідомості віруючої людини, цим об'єктом є надприродне у певній формі.

Таким чином, релігійні почуття – це емоційне відношення вірянина до вигаданих істот, якостей, сакралізованих речей, персон, місць, дій, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ в світі і до світу загалом. Водночас, не всі переживання можна вважати релігійними, а тільки ті, що пов'язані з релігійними уявленнями, ідеями, міфами і у зв'язку з цим набувають відповідної направленості, змісту і значення. Якщо релігійні почуття сформувалися, то вони стають об'єктом необхідності: необхідності їх переживання, відчуття релігійно-емоційної насиченості тощо. Усі людські почуття: страх, любов, радість, надія, чекання, практичні та естетичні і будь-які інші, отримуючи релігійне забарвлення, переживаються як "страх Господній", "любов до Бога", "почуття гріховності, смирення", "радість спілкування з Богом", "чекання чуда", "надія на воздаяння".

Основною причиною формування релігійних почуттів є релігійна ідея, а підкріплюються вони, утримуються і викликаються реально існуючими речами: іконами, спеціальними архітектурними спорудами, молитвою тощо. Д. Угринович зауважує, що "часто позитивні релігійні почуття направлені на реальний об'єкт ("чудотворна ікона", "святі мощі", релігійний проповідник чи церковний ієрарх), але навіть в цих випадках предмети релігійних почуттів володіють, за впевненістю віруючих, надприродними якостями або виступають у ролі уявного посередника між богом і людьми (проповідник чи служитель культу) [3: 123]. Тобто подібні релігійні переживання, що пов'язані з реальними об'єктами, формуються у кожного віруючого. Коли людина приходить до храму, вона переживає певні почуття: полегшення, блаженство, спокій тощо, подібні переживання може викликати будь-який культовий предмет чи обряд, тому якраз кінцева мета служителів церкви в тому, щоб якомога більша кількість явищ життєдіяльності віруючого оцінювалася саме через призму релігійних почуттів. Така оцінка має безпосередній суб'єктивний характер, основа якого – емоційна реакція віруючого, а саме вияв релігійних почуттів.

Основою релігійних почуттів є переживання усвідомлення віруючим свого зв'язку з надприродним, з Богом, святими тощо. Така основа набуває форми звичайних людських переживань, присутніх у психіці людини; сюди ж можна віднести переживання інтелектуальні, естетичні та моральні. Яскравим прикладом є образ Бога в християнській теології, який виступає як досконалість і поєднує в собі естетичні, інтелектуальні та моральні переживання. Релігійні почуття взаємопов'язані з усіма цими почуттями, але сам розвиток релігійного світосприйняття приводить віруючого до висновку, що із всіх предметних почуттів, в основі релігійного почуття є тільки один аспект, саме той, в якому виявляється надприродне. Самі релігійні почуття можна назвати світоглядними почуттями, адже за їх допомогою виявляється емоційне відношення віруючого до навколишнього світу через визнання надприродного.

Водночас, релігійні почуття носять подвійний характер: з одного боку, вони обумовлені певними релігійними вченнями про Бога, взаємовідносинами Бога і людини тощо; з іншого – характер релігійних почуттів залежить також і від носія релігійних почуттів, від того, яке релігійне вчення він визнає, від його особистісних якостей (освіта, вік, стать і т. і.). Поєднання цих двох аспектів створює умови для виникнення різноманітних релігійних почуттів, які можуть бути будь-якими і залежить це від поєднання різних факторів, що впливають на формування релігійних почуттів. У. Джемс пише: "... якщо ми погодимось розуміти термін "релігійні почуття" як узагальнену назву для усіх тих почуттів, що в різних випадках породжуються релігійними об'єктами, – то ми визнаємо вірогідність того, що цей термін не заключає в собі такого елемента, котрий мав би з психологічної точки зору специфічну природу. Існує релігійна любов, релігійний страх, релігійне почуття піднесеного, релігійна радість і т. д. Але релігійна любов – це тільки загальне всім людям почуття любові, звернене на релігійний об'єкт; релігійний страх – це звичайний страх людського серця, але пов'язаний з ідеєю божественної кари; релігійне почуття піднесеного – це те особливе здригання, яке ми відчуваємо в нічну пору в лісі чи в печері, тільки в даному випадку воно породжується думкою про присутність надприродного. Таким же чином можна розглянути всі різноманітні почуття, які переживаються релігійними людьми" [1: 23-24].

Отже, специфіка релігійних почуттів не в їх психологічному змісті, а в їх спрямованості. В той же час, неможливо звести усі почуття до однієї спільної основи, це не має сенсу, адже емоційний стан віруючого досить різноманітний. Він залежить від палітри тих умов, в яких перебуває людина, від релігійного вчення, психологічного стану самого віруючого, особливостей релігійної організації, до складу якої входить вірянин, а також від того, яке особистісне значення релігійної ідеї для віруючого. Відношення

віруючого до предмета віри може існувати лише як емоційне відношення. Якщо релігійні образи і уявлення не викликають інтенсивних почуттів і переживань, то це означає, що віра починає згасати. Емоційне відношення до предмета релігійної віри передбачає не тільки реальність надприродних сил чи істот, але і те, що вони можуть впливати на життя і долю самого віруючого і його близьких як у реальному, так і в потойбічному світі. Інакше кажучи, це не тільки віра в те, що Бог може покарати або нагородити, вплинути на долю, життя, але може допомагати і після смерті. Природно, що така віра не може не викликати у людини глибинних почуттів і переживань. Віруючий вступає з ірраціональним у своєрідні "стосунки", які можна назвати ірраціонально-практичними, адже ірраціональне реально не існує, але воно має вплив на поведінку віруючого і практично реалізується в культовій дії, що розглядається як засіб впливу на надприродне. Отже, специфіка релігійних почуттів складається не в їх психічному змісті, котрий може бути будь-яким, а в предметі, на який вони спрямовані.

Під кутом зору ірраціонально-практичних відносин до надприродного, визначимо роль, яку відіграють вольові процеси у формуванні релігійної віри. Релігійна віра – це не тільки емоційне, але й вольове відношення до надприродного. Глибока віра передбачає концентрацію усього психічного життя особистості на релігійних образах, ідеях, почуттях та переживаннях, що може досягатися лише за допомогою значних вольових зусиль. Вольові зусилля віруючого направлені на ідеальне наслідування усіх приписів релігійного вчення і тим самим забезпечення собі "спасіння". Невипадково обов'язковим для усіх новонавернених монахів були вправи, що стримували волю. Тільки постійне тренування волі, її концентрація на релігійних уявленнях і нормах здатні придушити природні людські потреби і бажання, що були перешкодою монашеській аскезі. Тільки вольові зусилля можуть відвернути віруючого від нерелігійних інтересів, привчити контролювати свої думки і вчинки, запобігати спокусі, особливо спокусі невіри. За допомогою вольових зусиль регулюється поведінка релігійної особистості. Чим глибше і інтенсивніше релігійна віра, тим більший вплив має релігійна направленість волі на усю поведінку віруючого, і зокрема, на його культову поведінку, дотримання культових норм і приписів.

Важливе значення у розумінні сутності релігійних почуттів має визначення особливостей динаміки релігійних почуттів у релігійній спільноті. У. Джемс стверджував, що загальною психологічною особливістю усіх релігій є перехід від "душевного страждання" до поступового "звільнення від нього" [1: 497]. Динамічність релігійних почуттів має певну послідовність, що формується під час служби.

Перший етап характеризується постійним зростанням емоційного напруження. Підтримується це напруження за допомогою колективної молитви, співу, ритмічних рухів тощо, що, в свою чергу, фізично втомлює людину і звільняє місце для навіювання. На цьому етапі в свідомості індивіда домінують негативні почуття, ті, що привели його до храму у пошуках полегшення.

Другий етап – це кульмінація і, водночас, отримання емоційної розрядки. Наприклад, це перехід від негативних емоцій до позитивних: від страху до заспокоєння, від страждання до відчуття полегшення тощо. В деяких сектах момент розрядки носить доволі своєрідний характер: це повне відключення від навколишнього світу, виникнення містичних ілюзій чи фантазій, виникнення неконтрольованого мовлення.

Третій етап – це перехід до душевного заспокоєння. У свідомості віруючого починають домінувати тільки позитивні почуття. Людина відчуває полегшення, звільнення від тих почуттів, що гнітили її, появу радості, задоволення та заспокоєння.

Треба зазначити, що розділити ці етапи можна суто теоретично. В реальності ж відмежувати їх неможливо, так як межа між ними досить слабка і відчуті її доволі складно. Крім того, віруюча людина і не ставить перед собою такого завдання. Для неї важливішим є кінцевий результат, який отримується в процесі переживання такого емоційно-психологічного стану: заспокоєння, задоволення, стабілізація.

Зрозуміло, що це тільки загальні характерні періоди та їх риси, але саме під час колективного богослужіння у віруючого формується шаблон релігійних почуттів. Самостійна чи індивідуальна молитва тільки відтворює стереотип, але домінуючим тут є самонавіювання і повністю відсутнє зовнішнє навіювання. Стан молитвенного "самозаглиблення" якраз і робить можливим відшукати джерело віри та релігійних почуттів в середині людини, в її душі. В процесі такої молитви віруючий переживає усі вище перелічені етапи, але в скороченому вигляді.

Так, під час відправлення культу, віруючі спілкуються один з одним, що інтенсифікує їх релігійні почуття. Наприклад, почуття віруючих у процесі молитви чи богослужіння у церкві стають більш яскравими, глибшими, ніж в ході індивідуальної молитви. Причиною цього явища є включення таких психологічних механізмів як наслідування, навіювання і взаємне емоційне зараження. Ці механізми не є чимось специфічно релігійним, вони характерні для будь-яких соціальних груп під час їх психологічної взаємодії, але в релігійних групах вони отримують своєрідне психологічне забарвлення.

Наслідування в релігійній сфері, що впливає на віруючого, займає особливе місце та відіграє пріоритетну роль, так як віруючий повинен просто увірувати в той чи інший догмат, чому і сприяє наслідування. Таким чином, наслідування в релігійній общині набуває специфічної направленості: воно служить засобом укріплення релігійної віри, а також формуванню та стійкості релігійних почуттів в

свідомості індивіда. Ці ж функції виконують і навіювання, і емоційне зараження. Виконання групою віруючих певних релігійних обрядів приводить до посилення релігійних переживань.

Отже, не всі почуття є релігійними, а лише ті, що направлені на релігійні уявлення, ідеї, міфи. Релігійні почуття мають своїм предметом надприродне, що не пізнається розумом, а тільки за допомогою почуттів та віри. Людина здатна емоційно відноситися до навколишнього середовища і до будь-якої ідеї, що сприяє формуванню релігійної віри. Причина виникнення релігійних почуттів – це віра в реальність надприродного, яка підкріплюється реально існуючими речами (ікони, моші). Емоційний елемент тут відіграє роль критерія істинності релігійної віри, а його значення полягає в отриманні розрядки та заспокоєння. В перспективі є доцільним більш глибокий розгляд таких понять, як уява та воля, їх вплив на віруючого та значення, вивчення проблем пов'язаних з динамікою виникнення та розвитку релігійних почуттів, їх роль тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джемс У. Зависимость веры от воли и другие опыты популярной философии / Уильям Джемс ; [пер. с англ. С. И. Церетели]. – СПб. : Изд-во М. В. Пирожкова, 1904. – XVI. – 375 с.
2. Якобсон П. М. Психология чувств / Павел Максимович Якобсон. – М. : Наука, 1958. – 382 с.
3. Угринович Д. М. Искусство и религия / Дмитрий Модестович Угринович. – М. : Политиздат, 1983. – 287 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. James W. Zavisimost very ot voli i drugie opyty populiarnoi filosofii [Dependence of Faith on Will and Other Experiences of Popular Philosophy / William James ; [perevod s angl. S. I. Sereteli]. – SPb. : Izd-vo M. V. Pirozhkova, 1904. – XVI. – 375 s.
2. Yakobson P. M. Psikhologiya chuvstv [Psychology of Feelings] / Pavel Maksimovich Yakobson. – M. : Nauka, 1958. – 382 s.
3. Ugrinovich D. M. Iskusstvo i religiia [Art and Religion] / Dmitrii Modestovich Ugrinovich. – M. : Politizdat, 1983. – 287 s.

Матеріал надійшов до редакції 18.01. 2011 р.

Лещенко А. М. Детерминанты формирования религиозных чувств.

В статье рассмотрена кардинальная разница между эмоциями и чувствами, определено, что простейшие эмоции связаны с биологическими потребностями человека и по своему характеру приближаются к инстинктам, но, вместе с тем, они изменяются в период усвоения личностью достижений культуры; в свою очередь чувства как стойкое эмоциональное отношение являются продуктом социального развития. Определены причины возникновения религиозных чувств и их предметная сущность, направленность. Обуславливается двойственная природа религиозных чувств и раскрываются особенности динамики их возникновения.

Leshchenko A. M. Determinants Forming the Religious Feelings.

The article describes the principal difference between emotions and feelings. It is defined that the simplest emotions are connected with the human's biological needs and on the character they are approximate to the instincts, but at the same time they are changed during the period when culture achievements are acquired by a personality. In its turn, the feeling as a stable emotional term is a product of the social development. The reasons of arising the religious feelings, their essence and direction are determined. The dual nature of the religious feelings is stipulated and the peculiarities of dynamics of their arising are revealed.